

ІСТОРІЯ РОСІЇ

УДК94(470+571) «1915/1917»-054.073

Г. Б. Ковальська

**СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ-БІЖЕНЦІВ ТА ДОПОМОГА ЇМ ВІД КОМІТЕТУ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ
УПРОДОВЖ
1915–1917 РР.**

У статті досліджено становище дітей-біженців та основні напрями допомоги їм від Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу упродовж 1915–1917 рр. Діти-біженці привернули до себе увагу суспільства після того, коли їх великими партіями стали доставляти влітку 1915 р. до багатьох міст Російської імперії. Це були діти, які загубилися під час евакуації або зовсім втратили батьків. Їх підбирали скрізь: на дорогах, у лісі, на вокзалах, міських та сільських вулицях і намагалися забезпечити. Для цього влада діяла в двох напрямках: по-перше, надавала їм державну допомогу, а по-друге, заохочувала суспільство й різноманітні добровільні організації до благодійності. Діяльність різних громадських організацій була спрямована на створення притулків для дітей, ясел, шкіл, поліпшення умов проживання на місцях, розселення біженців, організацію медичної допомоги тощо. Однією з найвпливовіших громадських організацій був Всеросійський земський союз, який виник в роки Першої світової війни, але допомога дітям на фронті не була його безпосереднім завданням. Однак через жахливий стан дітей-біженців, які разом із дорослими поділяли труднощі війни, вона стала важливим напрямом його діяльності.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, діти-біженці, опікування, допомога, Всеросійський земський союз.

Постановка проблеми. Перша світова війна позначилася на житті всіх верств населення Російської імперії незалежно від їхньої національності, статі й віку; відбулися значні зміни, спричинені інфляцією, голодом, мобілізацією чоловічого населення на фронт, появою біженців, безпритульних сиріт тощо. Одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історіографії є вивчення впливу війни на дітей та підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема біженства висвітлена в наукових працях українських істориків О. П. Реєнта, О. В. Сердюка [1], Т. І. Лазанської [2], І. Г. Сулиги [3], Н. І. Загребельної [4], П. В. Кліщинського [5]. Український дослідник Є. Ю. Джумига розглянув умови життя дітей-біженців, зокрема в Одесі [6], а О. М. Ігнатуша показав окремі аспекти становища дітей Олександрівська (з 1921 р. м. Запоріжжя) [7]. Зазначену тему активно розробляють російські науковці А. Н. Курцев [8], К. Є. Баженова [9], С. Г. Нелипович [10], які досліджують тему біженства в загальному регіональному плані.

Мета статті – проаналізувати становище дітей-біженців та з'ясувати роль Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС) у наданні їм допомоги.

Виклад основного матеріалу. У липні–серпні 1914 р. на з'їзді представників земств було утворено громадську організацію Всеросійський земський союз, який об'єднав земські установи 41 губернії. Його найвищим органом був з'їзд уповноважених земств. Між з'їздами справами союзу відав головний комітет із десяти членів на чолі з головноуповноваженим, першим із яких став князь Г. Е. Львов. Роль місцевих органів союзу виконували найчастіше губернські земські управи. У кінці 1914 – на початку 1915 рр. були створені фронтові комітети Земського союзу [11, 291–292].

З'їзд ВЗС схвалив рішення про створення в країні відповідних обласних земських союзів, які мали докласти максимум зусиль для допомоги фронту. Комітет Південно-Західного фронту був сформований 16 січня 1915 р. у Львові. У червні 1915 р. у зв'язку із наступом австро-угорської армії комітет Південно-Західного фронту переїхав до м. Києва,

яке надалі стало місцем його постійного перебування [5, 117]. Земський союз Правобережної України був представлений Південно-Західним обласним комітетом (ПЗОК) надання допомоги пораненим воїнам [3, 234]. Основними завданнями Комітету були: медико-санітарне обслуговування армій Південно-Західного фронту; постачання їх продовольством і фуражем; організація середнього та дрібного кустарного виробництва й нагляд за пересуванням біженців. Крім того, Комітет займався збором і обробкою шкіри, виробництвом мила та мав кілька майстерень із ремонту та виготовлення взуття, одягу, наметів, возів, медико-санітарного й іншого оснащення [5, 117].

Із найважливіших напрямів роботи Комітету ВЗС Південно-Західного фронту стала широкомасштабна допомога біженцям: від організації харчувальних пунктів і медичної роботи до надання юридичної консультації. З цією метою при Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС було створено обласний комітет допомоги біженцям для спільної й узгодженої роботи всіх громадських організацій, які займалися допомогою населенню. До його складу увійшли представники губернських комітетів евакуації, пересування й розселення біженців по одному від кожного; представники інших організацій обласного масштабу, які забезпечували потреби біженців – по одному від кожного; 4 представники Комітету Південно-Західного фронту [5, 118].

У всі історичні епохи найменш захищеними категоріями населення під час війни залишалися діти, які разом із дорослими поділяли труднощі, які випадали на долю біженців. Усе ж попри складність їхнього життя в найбільш жакливих умовах перебувала категорія дітей прифронтової смуги. За свідченням працівників Комітету Південно-Західного фронту, вони були схожими на загнаних звірят. Організуючи з них перші партії в тиллові дитячі притулки, працівники наштовхувалися на різкий опір дітей: «Вони кидалися до дверей, бились об них головою і руками, благаючи випустити, плакали, лякливо озиралися на кожну людину, що з'являлася перед ними. Особливо важко проходила ніч, коли діти, вмиті і нагодовані, невітно плакали в ліжках..., збиваючись до купи по 2–3-е» [2, 222].

Багато дітей, що проживали в прифронтовій зоні, не мали чим харчуватися, були напіводягнені й роззуті. Повсюдно панувала антисанітарія, паразити, хвороби. «Скупченість неймовірна – всюди солдати, – зазначали працівники комітету півдня Волині. – Там, де раніше проживала родина з 3–4 осіб, нині – 15–25 осіб. Підлітки 12–15 років, не маючи ніякого догляду і притулку, певних занять, ставали на шлях злочинності і розпусти» [2, 222].

Проживання в нелюдських умовах породжувало серед дітей масові тяжкі захворювання. Серед них були поширені: тиф, скарлатина, туберкульоз, дизентерія тощо.

Наведемо деякі приклади: більше 200 дітей-біженців осіли в с. Підхвошики на півночі Волині після того, як російські війська вибили звідти німців, і були повністю покинуті напризволяще дорослими, яких примусово погнали на фронтові роботи. Вони проживали в землянках, брудні, ущент обірвані. Серед них перебувало чимало сиріт і напівсиріт. Старші діти доглядали за немовлятами. Хлопчака, з яким довелося спілкуватися працівникові земсоюзу, у 13 років через виснаженість мав вигляд 8–9-річної дитини. Щоб якось вижити, діти підробляли тим, що під кулями і снарядами носили в окопи солдатам хліб. Під час обстрілів вони гинули, нерідко їх калічили. Очевидець розповів, що його товариш, поки ніс харчі воякам, потрапив під обстріл, що раптово почався, і осколком снаряда йому відірвало ногу.

Не в кращих умовах перебували також діти в містах. Завідувач дитячої лікарні в м. Тернополі зазначав, що велика дорожнеча і відсутність заробітків особливо тяжко позначилися на дітях. Більшість із них, босі, одягнені в дрантя, ходили по вулицях, жебракуючи в перехожих. Із настанням зими дівчата забивалися у напіврозвалені халупи на окраїні міста і вмирала там від холоду й голоду. Серед них був дуже високий відсоток хворих. Із 700 дітей, прийнятих до лікарні протягом одного дня, 615 були хворі коростою, золотухою, дизентерією, запаленням легенів, ангіною, ларингітом тощо [2, 223].

Найбільш доцільною формою допомоги дітям Комітет визнав дитячих їдалень-шкіл, які могли б обслуговувати дітей на місцях, зокрема організувати для них харчування, виховання та навчання. У лютому 1916 р. управа Комітету затвердила кошторис на відкриття 40 дитячих їдалень-шкіл на 10 000 осіб, прийнявши норму місячного утримання кожної дитини 10 руб. 03 коп. на харчування і 7 руб. 20 коп. на утримання, всього ж 17 руб. 23 коп. Крім того, витрати на пристосування приміщень під їдальні були обчислені в 70 000 руб.

Їдальні-школи в першу чергу відкривали в місцях найбільшого скупчення дітей-біженців віком від 4 до 14 років. Вони повинні були обслуговувати всі їхні потреби протягом дня – від 8-ї годин ранку до 18-ї годин вечора. Уранці давали чай з хлібом, о 12-й годині обід, о 17-й годині вечерю. Крім того, щодня не менше 4-х годин проводили класні заняття за програмою початкової школи, а з дошкільнятами спеціальні заняття. Також у більшості їдалень-шкіл навчали ремеслу: палітурному, столярному, чоботарському. Через відсутність спеціального фінансування навчання ремеслам доводилося організувати господарським способом, залучаючи потрібних осіб із безоплатних працівників. При деяких їдальнях-школах існували гуртожитки для сиріт. Їх харчували і виховували нарівні з дітьми, що приходили з сіл залишалися ночувати або в їдальні, або в обладнаній з цією метою хаті. Облаштування гуртожитків великих витрат не потребувало. Діти зазвичай спали на нарах (настил, поміст або якийсь пристрій для спання, переважно з дерев'яних дощок, що розташовувався на певній відстані від підлоги), на які настеляли солом'яні мати. Тут же інколи ночували й діти, що приходили з сусідніх сіл [12, 74].

Виконання такого розпорядку вимагало від працівників їдалень-шкіл величезних нервових сил і здоров'я. В основному контингент службовців їдалень-шкіл складався з курсисток із педагогічним досвідом. Деякі потреби їдалень-шкіл обслуговували самі діти, які охоче чергували, зокрема розносили по столах хліб, обід, мили посуд, кололи дрова.

Однією з проблем, що унеможлиблювала допомогу дітям, була відсутність вільних приміщень. Для школи могла слугувати чимала та світла будівля, проте поблизу фронту, де всі населені пункти переповнені не лише біженцями, але й військовими частинами та громадськими організаціями, отримання дозволу зайняти невелике приміщення було пов'язане зі значними труднощами. Доводилося використовувати те, що можна, а тому їдальні розташовували не лише в будиночках, халупах і сараях, але навіть і в землянках.

Також не було можливості належно обладнати приміщення їдальні шкільним інвентарем, тому здебільшого в них ставили прості тесані столи й лавки, на яких діти обідали, навчалися, а вночі спали.

Діти приходили в їдальні голодні, босі й напівголі. Коштів на одяг і взуття не вистачало. У зимовий час можна було спостерігати чергу між дітьми в носінні теплового одягу: уранці прийде в рваному батьківському піджаку і батьківських чоботях одна дитина, а до вечері в тому ж вбранні інша. Зважаючи на це, відділ дитячих їдалень намагався по можливості забезпечити дітей одягом і взуттям.

Педагогічній роботі в їдальнях-школах, окрім брудного й тісного приміщення, заважало нервово-напружене життя фронту. Так, наприклад, під час занять в їдальні в м. Лунінце влітку 1916 р. впродовж дня бомбардували німецькі аероплани: діти розбігалися, а вчительки збирали їх. А в м. Івенце будівля школи була зруйнована ворожою бомбою. Крім того, не сприяла нормальній роботі їдалень і проживанню в них близькість фронту.

Для правильної організації мережі їдалень-шкіл на фронті було здійснено обстеження пунктів, населених біженцями, але через відсутність приміщень і відповідного персоналу їх відкривали порівняно повільно [12, 74–75].

У поданій нижче таблиці № 1 [12, 75] наведено показники кількості їдалень-шкіл і дітей, що отримали в них повне денне забезпечення:

Рік і місяці	Кількість їдальнь-шкіл	Кількість дітей	Рік і місяці	Кількість їдальнь-шкіл	Кількість дітей
1916 р.			1917 р.		
Січень	–	–	Січень	29	157 929
Лютий	5	12 923	Лютий	30	165 745
Березень	11	40 991	Березень	38	215 008
Квітень	11	45 862	Квітень	42	177 716
Травень	12	54 256	Травень	45	210 746
Червень	13	65 488	Червень	52	218 492
Липень	14	84 646			
Серпень	17	91 543			
Вересень	18	108 592			
Жовтень	18	134 906			
Листопад	21	148 087			
Грудень	22	153 274			
Всього	–	940 568	Всього	–	1 145 636

Усього з лютого 1916 р. по 1 липня 1917 р. дітям, які навчалися в їдальнях-школах, було видано 2 086 204 повних денних пайків.

Для закріплення знань і підвищення загального розвитку дітей учителі широко практикували екскурсії в ліс та в поле. Відділ дитячих їдальнь-шкіл також організовував пересувні дитячі бібліотечки. Для викладання малювання, ліплення і ремесел, а також ведення дитячих ігор запрошували спеціальних інструкторів.

З метою планомірного адміністрування школи-їдальні були закріплені за районами, а з 1 вересня 1917 р. всі установи відділу дитячих їдальнь-шкіл (близько 70) перейшли у відділ освіти при управлінні допомоги населенню ВЗС [12, 76].

Висновки. Отже, допомога дітям на фронті стала безпосереднім первинним завданням Всеросійського земського союзу у зв'язку з жахливим становищем дітей-біженців, що загрожувало поширенням епідемічних захворювань не лише серед дітей та дорослого прифронтового населення, але й в армії. Ця обставина спонукала владу визнати необхідність організації допомоги дітям, про що свідчить звернень влади до установ Земського союзу. Задля підтримки великих мас дітей-біженців Комітет Південно-Західного фронту ВЗС розгорнув мережу дитячих закладів, які мали надавати лише санітарно-медичну допомогу та забезпечувати харчуванням. Проте створені земсоюзівцями дитячі заклади незабаром стали перетворюватися в навчально-виховні, де діти навчалися елементарній грамоті та ремеслу.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 473 с.
2. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 16. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 196–240.
3. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – К. : Інститут історії України, 2001. – С. 234–239.
4. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні в період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 255–269.
5. Кліщинський П. В. Проблема біженства та спроби її вирішення командуванням Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни / П. В. Кліщинський ; ред. В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011.

6. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. 9. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 369–379.
7. Ігнатуша О. М. Запорізький край в роки Першої світової війни / О. М. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 142–151.
8. Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113.
9. Баженова К. Е. Деятельность уездных комитетов Всероссийского Земского Союза помощи больным и раненым воинам Пермской губернии в начальный период Первой мировой войны (1914 – первая половина 1915 года) / К. Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. Сер. История. – 2009. – № 41 (179). – Вып. 38. – С. 34–40.
10. Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 68–76.
11. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1983. – 360 с.
12. Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915–1917 гг. – М., 1918. – 228 с.

Одержано редакцією 01. 09. 2014

Прийнято до публікації 20. 11. 2014

Аннотация. *Ковальская Г. Б. Положение детей-беженцев и помощь им от Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза в течение 1915–1917 гг. В статье исследуется положение детей-беженцев и основные направления помощи им от Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза в течение 1915–1917 гг. Дети-беженцы привлекли к себе внимание общества после того, как их большими партиями стали доставлять летом 1915 г. во многие города Российской империи. Это были дети, которые потерялись во время эвакуации или остались совсем без родителей. Их подбирали везде: на дорогах, в лесу, на вокзалах, городских и сельских улицах и пытались обеспечить. Для этого власть действовала в двух направлениях: во-первых, оказывали им государственную помощь, а во-вторых, поощряла общество и различные организации к благотворительности. Деятельность различных общественных организаций была направлена на создание приютов для детей, яслей, школ, улучшение условий проживания на местах расселения беженцев, организацию медицинской помощи и т.п. Одной из самых влиятельных общественных организаций был Всероссийский земский союз, который возник в годы Первой мировой войны, но помощь детям на фронте не была его непосредственной задачей. Однако из-за ужасного состояния детей-беженцев, которые вместе со взрослыми разделяли тяготы войны, она стала важным направлением его деятельности.*

Ключевые слова: *Первая мировая война, Юго-Западный фронт, дети-беженцы, опека, помощь, Всероссийский земский союз.*

Summary. *Kovalska G. B. Situation of refugee-children and helping them of the Committee of the Southwestern front of the All-Russia Union of Zemstvo in 1915–1917 years. In the article examines the situation of refugee children and basic directions to help children of the Committee of the Southwestern front of the All-Russia Union of Zemstvo in 1915–1917 years. Children of refugees attracted public attention after their bulk were delivered in the summer of 1915 in many cities of the Russian Empire. These were children who were lost during the evacuation or completely lost parents. They picked up everywhere – on the roads, in the forest, railway stations, urban and rural streets. The authorities tried to provide for them. For this purpose it operated in two directions: at first, they provided state aid, and secondly, encouraged society and different organizations to charity. Working with children of different public organizations went in direction of creation for them of refuges, mangers, schools, improving living conditions in places of resettlement of refugees, health care organizations and more. Helping children in front, was a direct challenge of the All-Russia Union of Zemstvo, which was one of the most influential public organizations, that emerged during the First World War. This help was included in the number of major challenges because of the terrible condition of refugee children together with adults shared the difficulties, falling to their lot.*

Key words: *The First World War, South-West front, children-refugees, custody, support, the All-Russia Union of Zemstvo.*